

BELLEĞİN DONUP KALDIĞI YER

YAZI

Yalnızca insanların değil, insanlığın da bir belleği var. Bu bellek, geçmiş uygarlıkları günümüze taşıyan, tarihin tozları arasından sıyrılıp gelen şeyleri öğrenip bilgilerimizi artırmamızı sağlayan şey: Yazı. Yazı sayesinde unutmak istemediğimiz bilgilerimizi depolayabiliyoruz.

Deneyimlerimizi genç kuşaklara aktarmanın en başarılı yolu olarak çıkıyor karşımıza yazı. Bizden uzakta olan sevdiğimizlere yazı yoluyla ulaşabiliyor, söyleyeceklerimizi iletebiliyoruz. Yazı, kil tabletler üzerindeki belleğimizi başlangıçta, sonra kağıtlara aktarılmış aklımız oldu. Günümüzde, bilgisayarların parlak ekranlarında binyıllar öncesinin bir uzantısı olarak hâlâ yazıyı kullanıyoruz. Yazı uygarlığımız için vazgeçilmez...

İnsanın en büyük buluşlarından biri yazıdır kuşkusuz. Konuşulan dilin sözcüklerini belli işaretlerle belirleyebilme olanağını ilk kez ortaya atanlar Sümerlerdi. MÖ dördüncü binde Sümerler, düşünce ve nesnelere çevrelerinde gördükleri biçimde alıp, olduğu gibi resmetmek yoluyla tabletler üzerine kaydediyorlardı. Sözcüğü, Güneş sözcüğü için Güneş resmi çiziliyor, Güneş'in doğuşunu anlatmak için ufuk çizgisinde görülen küçük bir Güneş figürü kullanılıyordu. İlk başlarda böylesine basit anlatımlar için kullanılan bu işaret yazısına, bugün ideogram ya da piktogram adı veriliyor. Zamanla, kullanılan resimler resim olmaktan çıkmış, kısa çizgi ve çizgi gruplarından oluşan harflere dönüşmüştü. İlk başta, yazının böyle basite indirgenmesi yazma işini kolaylaştırmış gibi görünüyordu. Ne var ki Sümer harfleri çoğalmış yaklaşık bin değişik karakter olmuştu. Bu da yazarken harfleri hatırlamayı oldukça güçleştiriyordu. Zamanla, Sümerlerle ilgisi olan başka halklar da çivi yazısını alıp kendi dillerine uyarlamaya başladılar. İlk yazılı göstergeler ziraat hesaplarından oluşuyordu. Bulunan kil tabletler Sümerlerin toplum düzeni hakkında pek çok bilgi aktarıyor bize. Sözcüğü, Lağas tapınağının dini cemaatinde 18 fırıncı, 31 bira imalatçısı, 7 köle ve 1 demircinin çalıştığını bu tabletlerden öğreniyoruz.

Eski Mezopotamyalılar için çivi yazısını okumak ve yazmak kolay değildi. Bu sanat, göstergeleri çizmeyi, sözcüklerin okunuşunu ve bağlamlara göre değişen anlamlarını çizmeyi bilenlerin işiydi. Yazının ustaları yazıcılar, Babil'de olduğu gibi Asur'da da kimi zaman okuma yazma bilmeyen saraylılardan, hatta krallardan bile daha güçlü olan soylu bir sınıf oluşturmuşlardı. Birçok eski belgeden, Mezopotamya okullarındaki öğrencilerin ev ödevi ve alıştırmalarından anlaşıldığına göre, öğrenim gördükleri yazıcı okullarında sert bir disiplin uygulanıyordu. Okuma yazma bilmek artık bir iktidar, bir güç haline gelmişti. Bu bilgi, bir ayrıcalık olarak kala-

Kil tabletlerin üzerine yazı yazmak için kamıştan yapılmış kalemler kullanılırdı.

caktı.

MÖ 1000 civarında Fenikeli bir rahip, öğrenilmesi ve öğretilmesi gittikçe güçleşen çivi yazısını girdiği bu çıkmazdan kurtarmak için bir çare düşünmüştü. Bu, zamanla harflerin belli sesleri ifade edeceği bir sistemdi ve modern alfabelerin kökenini oluşturma yolunda atılmış bir adımdı. Bununla birlikte Mezopotamya'da tapınaklarda eski usül çivi yazısı kullanılmaya devam ediyordu. Tapınaktaki rahipler ömürlerinin 25-30 yılını çivi yazısını öğrenmek ve öğretmekle geçiriyorlardı. Fenikelilerse, ticaretle uğraşan bir ulustu. Tüccarların alıp sattıkları malların hesabını, gelen gidenin kaydını tutmak için daha basit bir sisteme gereksinimleri vardı. Çivi yazısını bu nedenle sadeleştirdiler. Çivi yazısı olsun, hiyeroglifler ya da Çin yazısı olsun, tümünün ortak özelliği sözleri ya da heceleri kaydetmeleridir. Dolayısıyla bu sistemlerde okuma yazma bilmek, çok sayıda göstergeli ve harfi tanımak demektir. Alfabenin işleviyse bambaşkadır. İlkece yaklaşık otuz kadar göstergeyle her şeyi yazmayı sağlar. Günümüzde Türkçe'de kullandığımız 29 harfe bakalım. Öğrenciler yazmayı ve yazım kurallarını öğrenmek için belli bir zaman harcarlar. Ne var ki bu, küçük bir Çinlinin öğrenmesi gereken yaklaşık bin göstergenin ya da küçük bir Mısırlının önündeki yüzlerce hiyeroglifin ve Mezopotamyalı bir çocuğun önündeki yüzlerce çivi yazısı karakterinin yanında hiçbir şeydir.

Eski Mısır'da yazının tanrıların armağanı olduğu düşünülüyordu. Hiyeroglif satırlar çoğunlukla sağdan sola okunurdu. Taş tabletlere yazan birçok kültür, yazıyı sağdan sola yazdı. Sonradan kağıt kullanılmaya başlansa da, yazının sağdan sola doğru yazılmaya devam etmesi, bu alışkanlığın devamı niteliğindedir. Taş ya da kil tabletler üzerine yazarken sağdan sola ilerlemenin oldukça basit bir mantığı vardı. İnsanların birçoğunda sağ ellerini kullanma eğilimi vardır. Toplumda küçük bir oranı oluşturan solaklar dışında insanların sağ elleri daha güçlüdür. Kil tablet ya da taş üzerine yazan bir yazıcı, sağ elinde tutacağı çekiciyle güçlü vuruşlar yaparak sola doğru yazıyı kolaylıkla sürdürüyordu. Yazının soldan sağa doğru akmasıysa ancak kağıt ve benzeri malzemenin kullanılmasıyla ortaya çıktı. Eski Mısır'da yazı çoğunlukla sağdan sola doğru okunursa da durum her zaman böyle değildi. Ne zaman hangi yöne doğru okunması gerektiğini işaret etmesi için, Mısırlı yazıcılar yazılara bir insan ya da kuş şekli yerleştirirlerdi. Yazılar yüze ya da gagaya doğru okunmalıydı. Hiyeroglifler yukarıdan aşağıya ya da sırayla sağdan sola ve bir sonraki satırda soldan sağa okunabilir. Bu durumda "bustrofedon" yazıdan söz edilir ki, bu tam anlamıyla tarlayı süren bir öküzün yaptığı gibi bir gidip gelme hareketidir.

Uzakdoğu'da olduğu gibi yazının yukarıdan aşağı yazıldığı yerler de var. Bunlardan en eskisi Çin yazısı. MÖ 2000'lerde ortaya çıkan Çin yazısı MÖ 200'le MS 200 yılları arasında tutarlı bir sisteme dönüştürülmüştü. Günümüz Çin'i, bugün bile aynı yazıyı kullanmayı sürdürüyor. Elbette eskiden geleneksel olarak fırça ve mürekkeple çizilen ve bir çeşit güzel yazıyla süslenen bu yazı biçimi bugün çoğunlukla dolmakalem hatta tükenmez kullanılarak

Eski Mısır'da bir yazıcı...

yazılıyor. Yine de zaman zaman dilde yaşanan sadeleşmeye yönelik değişiklikler dışında Çin yazısı, kaynaklarına sadık kalmış görünüyor.

Önemli kabul edilen bir başka yazıysa Eski Yunan yazısı. Alfabeyi Fenikelilerden alarak kendi dillerine uyarlayan Yunanlılar sözlü ve yazılı geleceğe önem veriyorlardı. Yine de konuşma üzerine yoğunlaşan Eski Yunan dünyasında bellek ilk zamanlarda yazıyı aşağılamaya neden olacaktı. Eski Yunan'da, Atina kentinin duvarlarının hemen dışında bulunan nehrin kıyısındaki ulu bir çınarın gölgesinde isminden başka hakkında pek bir şey bilmediğimiz Phaedrus isimli genç bir adam, hayranı olduğu Lycias'ın bir konuşmasını Sokrates'e aktarır. Bir aşkın görevleri üstüne yapılmış bu konuşmayı birkaç kez dinlemiş, sonunda da onun defalarca okuyup okuyup ezberleyeceği yazılı bir kopyasını elde etmiştir. Çoğu okur gibi bu buluşunu başkalarıyla paylaşmak istediğinden, Sokrates'in kendisini dinlemesini ister. Phaedrus'un konuşma metnini pelerininin altına sakladığını tahmin eden Socrates, "Lycias'ın kendisi buradayken konuşma çalışmaların için deneme tahtası olamam" der.

Bu eski diyalog aşkın doğası ile ilgilidir; ama sohbet keyifli bir biçimde koyulaştıkça, konu yazı konusuna gelir. Socrates'in Phaedrus'a anlattığına göre, zararın, damanın, sayıların, geometrinin, astronominin ve yazının yaratıcısı olan Mısır tanrısı Tot, firavunu ziyaret edip bu buluşlarını insanlara aktarmasını önerir. Yazıya gelene dek Tanrı'nın armağanlarının iyi ve kötü yanlarını tartışa tartışa ilerlerler. "Burada," der Tot; "insanların belleklerini iyileştirici bir öğrenme dalı var. Buluşum hem akıl hem de bellek için gerçek bir ilaç." Ama firavun etkilenmez. "Bunu öğrenirlerse," karşılığını verir, "ruhlarına unutkanlık yerleşir. Belleklerini kullanmaz olurlar, çünkü yazılı olana güveneceklerdir. İçlerinde olanı ortaya çıkaramayacak, dışta olan işaretlere bakacaklar. Keşfettiğin şey hafıza için bir çare değil, bir hatırlatıcı... Kullara sunduğun, gerçek akıl değil, onun yalnızca görüntüsü. Çünkü onlara gerçekten öğretmeden birçok şey anlatmakla, onla-

rı çok şey bilir gibi yapacaksın; ama çoğu pek bir şey bilmeyecek. Bilge olmak yerine sahtekar ve ukalalar gibi başkalarına yük olacaklar." Sokrates, bir okurun "yazılı sözcüklerin onun zaten bildiği şeyleri anımsatmaktan fazla bir şey yapabileceğine inanması için çok akılsız olması gerektiğini" söyler Phaedrus'a.

Hieroglif metinde firavun Ramses'in adı görülüyor.

Filozof'un konuyu ortaya koyma biçimi Phadreas'u ikna eder. Sokrates devam eder: "Biliyor musun Phaedrus; yazının en ilginç yanı bu ve bu anlamda resim yapmaya çok benziyor. Ressamın yapıtı önümüzde gerçeğin kendisi gibi durur, ama ona soru yöneltirseniz o soylu sessizliklerini bozmayacaklardır. Yazılı sözcükler için de bu böyle. Akıllıymış gibi seninle konuşurlar ama anlattıkları konusunda daha fazla şey öğrenmek için soru yöneltirsen, söylediklerini sonsuza dek yineleyip dururlar."

Sokrates için okunan metin, işaretle anlamın inanılmaz bir kesinlikle örtüştüğü sözcüklerden başka bir şey değildi. Yorum, açıklama, not, çağrışım, yadsıma, simgesel ya da alegorik duyular metin değil, okur kaynaklıydı.

MS 1250 yılına doğru Amiens Katedrali'nin şansölyesi Richard de Fournival, bir kitap için yazdığı önsözde Sokrates'in bu savına karşı çıktı. İnsanların bilgi isteklerinin çok, ama ömürlerinin kısa olması nedeniyle dağarcıklarını başkaları tarafından toplanmış bilgiyle zenginleştirmek, başkalarına dayanmak zorunda olduklarını savunuyordu. Bu amaca yönelik olarak da, insanların bellekleri vardı ve biz ona görme ve işitme duyularımızla ulaşıyorduk. De Fournival, Sokrates'in savını geliştirdi. "Görmeye giden yol," diyordu, "resimden, işitmeye giden yol sözcüklerden geçer. İşin değerli yanı, bir görüntüyü ya da metni değişiklik ya da sapma yapılmadan yansıtmakta değildi. Başka bir dönemde ya da başka gökler altında görülen ve resimlere ya da yazılı sözcüklere dökülenleri okurun kendi zamanında ve mekanında yeniden yaratabilmesindeydi. "İnsan bir öyküyü, sözcümleri Troya'ya ait bir şeyi resimlenmiş olarak gördüğünde, geçmişin soylu eylemlerini gözünün önüne getirebiliyor." De Fournival'a göre anıları saklayan ve geleceğe taşıyan okur değil, kitaptı.

Sokrates'in zamanında yazılı metin olağan bir araç değildi. MÖ beşinci yüzyıl Atina'sında hatırı sayılır miktarda kitap bulunmasına ve kitap ticaretinin gelişmeye başlamış olmasına karşın, okumanın kişiye özel bir eylem olarak yaygınlaşmaya başlaması için bir yüzyıl daha geçmesi, Aristoteles'in zamanının gelmesi gerekecekti. Aristoteles, kendi kullanımı için elyazmaları koleksiyonu oluşturan ilk okurlardan biriydi. Konuşma, kişilerin öğrenme ve öğrendiklerini iletme yöntemiydi. Sokrates için kitaplar, bellek ve bilgi desteği olan araçlardı ve bilginlerin onlara gereksinimi yoktu. Birkaç yıl sonra onun izinden gidenlerden Platon ve Zenon, kitapları aşağılayıcı görüşlerini kaleme aldılar ve böylece anılarını taşıyan bellekleri de geleceğin okurları için korunmuş oldu.

De Fournival'in gününde kitaplar, öğrenciler tarafından belleklere destek olarak kullanılırdı. Sınıflarda önelerine açılır ve ortaklaşa yararlanılırdı. Ortaçağda her manastırın kendi "yayınevi" vardı ve yazı masası, mürekkebi ve kağıdı olan her keşiş kendi kendinin yayımcısıydı. Aziz Louis, yazma odasındaki bir uğraşın tarladaki çalışma kadar onurlu olduğunu söylemişti: "Toprağı pulluğuyla tersyüz etmeyenler parmaklarıyla yazmalıdır" diye bir öğüt vermişti. Yetersiz ısıtılmış salon ya da odalarda parmaklar soğuktan uyuşurdu. Yangın korkusu yüzünden ateşe izin verilmezdi çoğu zaman. Birçok keşiş, resimlerle süslediği el yazması kitapları uyuşmuş parmaklarıyla hazırlarken, yetersiz ışıktan dolayı gözlerini de kaybetti. Kutsal olarak kabul gören yazma işi, gittikçe kefarete dönüştü. Tam gün çalışan rahiplere, yalnızca balmumlarını eritmek ya da parşömenlerini kurutmak için mutfağa gitme izni verilirdi. El yazması bir kitabın başında şöyle yazar: "Jacob bu kitabı kendi özgür iradesiyle değil, kaçak ve serserilerin bağlı bulunduğu prangaya bağlı olarak zorla yazmıştır."

Kutsal Roma-Germen İmparatoru Charlemagne, yönetimi altındaki bütün bölgelerde kutsal metinleri öğrenebilmek için kilise ve manastırlarda el yazması kitaplar buldurulmasını emretmişti. Charlemagne'nın Aachen'deki sarayında bulunan zengin kitaplığı İspanya'daki Müslümanlardan

Sağdan sola doğru açılarak okunan bir parşömen tomarı.

kaçan hatta İrlanda'dan gelen bilim adamlarını çeken bir merkeze dönmüştü. Yazıyla uğraşanlar bazı yenilikler de gerçekleştirerek alfabenin zenginleşmesini sağladılar. O günlerde Latince, Romalıların kullandığı gibi yalnızca büyük harflerle yazılırdı. Eski Romalılar anıtlarına büyük harflerle yazı yazardı. Keski kullanılarak yazılan bu yazılarda harflerin şekilleri belirgindir. Papirüs ya da Parşömene mürekkepli kalemle yazıldığı Latin harfleri başka şekiller alıyordu. Mürekkepli kalemlerin özelliğinden dolayı köşelerde daha kalın çizgili ve hafif eğimli açılar ortaya çıkıyordu. Bunlara "kaba harfler" denildi ve bunlar kitap ve resmi belgeler için standart yazı haline geldi. Büyük harfle yazılan yazı, ayrıca "majiskül" olarak adlandırılıyordu. Bu dönemde küçük harfler henüz kullanılmıyordu. Tüm harfler bir çift paralel hat arasına sınırlanmış ve aynı yükseklikteydi.

Keşiş ve katipler zamanla değişik kalıplardaki küçük harflerle denemeler yapmaya başladılar. El yazısı şeklindeki bazı yazışmalardan ipuçları aldılar. Papirüsün zor bulunması ve yüksek maliyetli parşömeni daha tu-

tumlu kullanmak amacıyla küçük yazmanın yollarını arıyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra Roma standartlarının yok olması, her alanda bölgesel farklılıkları ortaya çıkarmıştı. Charlemagne dönemi yeni standartların belirleneceği bir dönem olacaktı. 11. yüzyılda Gotik katedrallerin sıkça yapıldığı dönemlerde Latin harflerinin yeniden formüle edilmesi ve yeni bir yazı biçiminin ortaya çıkması yazıdaki biçim değişikliklerinin öncüsü sayılabilir. Gotik harfler olarak adlandırılan bu harfler, Gutenberg'in matbaasında bastığı ilk İncil'in yazımında kullanılan harflerdi aynı zamanda.

Charlemagne döneminden önceki elyazmalarına baktığımızda, tüm sözcüklerin, birbiri içinde ara verilmeden ve nokta ya da virgül kullanılmadan yazıldığını görüyoruz. 17. yüzyıldan önce "noktalama", ilahilerdeki duraksamalar için verilecek araları belirlemede ya da İbranice gibi Sami dillerindeki sesli harfleri belirlemede kullanılıyordu. Charlemagne hanedanının reformlarıyla Yazı düzeninde sözcükler arasına boşluklar koyarak sözcükleri birbirinden ayırma uygulaması başladı. Bu uygulama, anlamdaki anlaşılmazlığı önlemeye ve böylelikle de metni bir bütün halinde korumaya yardımcı oluyordu. 12. yüzyıla kadar üniversitelerde bölümleri belirlemek için "capitulum" (baş, sütun başlığı) sözcüğünün ilk harfi olan C'yi kullanmışlardı. 16. ve 17. yüzyıllarda, yetenekli matbaacıların bile kitapların ilk sayfalarında sözcükleri değişik ve garip şekillerde böldükleri görülüyordu. Charlemagne'dan sonra noktalama işaretleri, basılı bir metnin okuyazar olmayan bir dinleyici kitlesine okunması sırasında çok yardımcı oluyordu. Hitabet sanatının ilkelerini izlemek için okuyucuya yardım etmek amacıyla kullanılan ara verme ve noktalama işaretleri, farklı uzunlukta araları saptıyordu. Sonraları noktalama işaretleri, sözdizimi kurallarına uyum sağladı ve cümlenin yapısını göstermeyi amaçladı. Bizler hâlâ sözdizimine göre noktalama işaretleri kullanıyoruz. Bu, Latin alfabesi kullanan bütün dillerde ünlem ve soru işareti gibi, sesin yükselip alçalmasını ve vurgulamayı göstermeye devam ediyor.

Ortaçağ'dan kalma elyazması bir kitap.

Fenike alfabesinden günümüze dek pek çok şey değişti. Ne var ki, Fenike alfabesi pek çok alfabenin ve yazı sisteminin kökeni olarak kaldı. MÖ sekizinci yüzyıla doğru, o zamanlar Aram Ülkesi olarak anılan bugünkü Suriye kentlerinde, birkaç harf dışında Fenikelilerininkine çok benzeyen yeni bir alfabe, Aram alfabesi kullanılmaya başlandı. Musevilerin kutsal kitabı olan Eski Ahit'in kimi bölümleri Aramca adı verilen bu yazıyla yazılacaktı. İlk

biçiminde hiç ünlü harf bulunmayan bu alfabe, sağdan sola doğru okunuyordu. Geçen yüzyıllar içinde bu yazıda bazı değişiklikler olduysa da, günümüzde İsrail'in resmi dili ve yazısı olarak hâlâ bu sistem kullanılmakta. Benzer bir biçimde, İbraniler gibi Arapların yazısının kökenini de Fenike alfabesi oluşturmuştur. İslam'ın yayılmaya başlamasıyla birlikte Arap alfabesi de Müslüman halklar arasında yayılmaya başladı. Kuran-ı Kerim'in yazıldığı yazı olarak Arapça, kimileri tarafından kutsal bile kabul edildi. Fenike kökenli olan İbranice gibi, Arap alfabesinde de sesli harfler bulunmuyor ve yazı sağdan sola yazılıyordu. Alfabe, noktalarla birleştiği zaman 29'a çıkan 18 harften oluşuyordu. Arap harflerinin kendine özgü bir yapısı vardır. Bu yapı, sayısız biçimlere, beklenmedik dönüşümlere açıktır. Bu da güzel yazı yazmanın bir sanat haline dönüşmesine neden olmuştur. İslam dininde suret yapmanın yasaklanmasından dolayı, resim heykel gibi sanatlar gelişmemiştir. Bu eksikliği doldurmak için hattatlar güzel yazıyı temel süsleme sanatlarından biri haline dönüştürmüştür. Hatta İranlı mutassavıf Şihabeddin Fazlul-

İslam dini suret yapmayı yasakladığından süsleme sanatları daha çok yazıya yöneldi. Yukarıda harflerle yapılmış bir şahin figürü görülmektedir.

lah, harflerin yorumuna ve gizli anlamalarına dayanan bir mezhep kurmuş, bir inanç sistemi geliştirmişti. Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna dek, Türkler de uzun süre Arap harflerini kullandılar. Atatürk'ün gerçekleştirdiği devrimler sırasında hangi alfabenin Türkler için daha uygun olduğu ve kullanılması gerektiği tartışmaları da yapılmıştı. Türklerde Arap alfabesinin kullanılmasından önce de çeşitli alfabeler

biliniyor ve kullanılıyordu. Sözcüleri, Göktürk alfabesi bugün hâlâ Orhun yazıtlarında karşımıza çıkıyor. Bundan başka, Uygur Türklerinin kullandığı bir alfabe daha vardı. Ne var ki bu eski alfabeler de Türkçe'ye artık Arapça kadar uzaktı. Bu nedenle 1 Kasım 1928 yılında TBMM'de kabul edilen ve 3 Kasım 1928'de resmi gazetede yayımlanarak kabul edilen yasa uyarınca, Latin harfleri kullanılmaya başlandı.

Kullanılan alfabe ne olursa olsun yazının önemi oldukça büyüktür. Bu da işlevinden kaynaklanır. Yazı birçok şeyin; bilimin, sanatın, tarihin, kısaca insanı insan yapan her türlü deneyimin gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlar. Kültürel bir süreklilik de uygarlığın sürekli ileri gitmesine neden olur. Bu anlamda, insanlık tarihi bo-

yunca yapılan en önemli buluşlardan biri nedir diye sorulduğunda, "yazı" yanıtını düşünmeden verebiliriz.

Gökhan Tok

1 Kasım 1928'de yapılan harf devriminin ardından latin harfleri kabul edildi.

Kaynaklar
Boorstin, J.D., Keşiflerle Buluşlar, Çeviren: Fatoş Dilber, Türkiye İş Bankası, 1996
Jean, G. Yazı, İnsanlığın Belleği, Çeviren: Nami Başer, YKY, 2002
Manguel, A., Okumanın Tarihi, Çeviren: Füsün Elioğlu, YKY, 2001
Tekin, Ş., Eski Türklerde Yazı, Kağıt, Kitap ve Kağıt Damgaları, Eren Yayınları, 1993
<http://plato.evansville.edu/texts/jowett/phaedrus14htm>